

بررسی تغییرات مذهبی رساله‌های تعبیر خواب از دوره تیموری به عصر صفوی و قاجار

زینب عبیوضی^۱

علیرضا ملایی توانی^۲

چکیده: در سده نهم همزمان با حکومت تیموریان، باورهای شیعی در اعتقادات عامیانه رخنه یافت. رسمی شدن مذهب تشیع در سال‌های ابتدایی حکومت صفویه، این روند را تسریع کرد. تغییرات مذهبی سده‌های میانه و پس از آن، الگوهای اعتقادی جامعه ایرانی را متأثر ساخت. مسئله رؤیا و تعبیر خواب که از سده‌های نخستین هجری در میان مسلمانان تحت تأثیر آیات قرآن، احادیث و همچنین نفوذ میراث تمدنی ایرانی و عبری بسیار مورد توجه بود، به عنوان یکی از نمودهای فرهنگی جامعه، تجلیگاه باورها و اعتقادات مذهبی شد. برخی داده‌های تاریخی مؤید ورود مضامین فرهنگ شیعی به رؤیاهای نخگان و همچنین عامه مردم می‌باشند. این تغییرات، کنش خواب‌گزاران و مؤلفان رساله‌های تعبیر خواب را تحت تأثیر قرار داد و در دو قسمت «دیناچه» و «متن رساله‌های تعبیر خواب» به شکل ورود نمادهای شیعی جلوه‌گر شده است.

واژه‌های کلیدی: رساله‌های تعبیر خواب، رؤیا، تیموری، صفوی، قاجار

۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)
eyvazi.zeynab@yahoo.com

۲ دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
mollaiynet@yahoo.com

تاریخ تأیید: ۹۸/۰۲/۱۴

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۲۶

Analyzing the Reflection of Religious Changes in Iranian Society on Dream Interpretation Books from Timurid to Safavid and Qajar Era

Zeynab Eyvazi¹

Alireza Mollaiy Tavani²

Abstract: The Shiite beliefs penetrated the people's thoughts in the ninth century during the Timurid era. The formalization of the Shi'a religion has accelerated this trend in the early years of Safavid era. The religious changes of the middle ages and later, influenced the creation of the belief patterns of society. Dream and interpretation were manifestations of religious beliefs as one of the cultural representation of a society that flourished among Muslims and were influenced by Quranic verses, hadiths, as well as Iranian and Hebrew civilization heritage. Some historical data confirm the entry of the themes of Shiite culture into interpretation of dreams of the elites and the public. These changes influenced the actions of the dream interpreter and the authors of the treatises of the interpretation, and the Shiite's symbols appears in the two parts of the text and the pre-text of the treatises of the interpretations.

Keywords: Dream interpretations books, Dream, Timurid, Safavid, Qajar.

---

1 Ph.D. Candidate in History, Institute For Humanities And Cultural Studies (Corresponding Author)
eyvazi.zeynab@yahoo.com

2 Associate Professor, Institute For Humanities And Cultural Studies

mollaiynet@yahoo.com

مقدمه

رؤیا و تعبیر آن، دو حوزه مجزا از یکدیگر و در عین حال از هم ناگسستنی به شمار می‌روند. از یک طرف، می‌توان با بررسی مضامین رؤیاهای افراد، به حیطة کنش بینندگان خواب و از طرفی با بررسی سبک و سیاق تعبیر رؤیاهای، به چستی کنش خواب گزاران ورود کرد. کنش خواب گزاران علاوه بر اینکه متأثر از شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زمانه بوده، از مضامین رؤیاهای بینندگان خواب نیز تأثیر پذیرفته است. به بیان دیگر، هرگاه و در هر دوره‌ای چنان که بسامد رؤیا یا رؤیاهایی در خواب افراد جامعه، اعم از نخبگان یا عامه مردم رو به فزونی بگذارد، خواب گزاران و معبرانی که به کار نگارش رساله‌های تعبیر خواب می‌پردازند، هم به مضامین دیده شده در رؤیا توجه نشان می‌دهند و هم آن موضوع یا موضوعات را به رساله‌های تعبیر خواب می‌افزایند. در اینجا این پرسش مطرح است که چرا در دوره‌ای مشخص، بسامد یک یا چند رؤیا در خواب افراد افزایش می‌یابد؟ برای پاسخ به این پرسش، از نظریه «ناخودآگاه جمعی» کارل گوستاو یونگ بهره گرفته شده است. بر این اساس، چارچوب نظری پژوهش حاضر، نظریه ناخودآگاه جمعی یونگ است.

یونگ ضمیر ناخودآگاه را به دو دسته تقسیم کرده است: «لایه فردی و لایه جمعی که لایه فردی به احیای قدیمی‌ترین مضامین دوران کودکی ختم می‌شود. لایه جمعی شامل زمان پیش از کودکی است؛ یعنی شامل مضامین بازمانده از حیات اجدادی است؛ درحالی که خاطره (تصویرهای موجود در ضمیر ناخودآگاه فردی) جسیم و پُر جلوه می‌کند؛ چونکه ریشه در زندگی فرد دارد. کهن‌الگوهای موجود در ضمیر ناخودآگاه جمعی همچون سایه به نظر می‌رسد؛ زیرا از زندگی فرد مایه نگرفته است. وقتی که واپس رفتن انرژی از دورترین زمان‌های کودکی دورتر می‌رود، آن وقت از آثار و زمینه بازمانده اجدادی سر درمی‌آورد و به شکل صورت‌های اساطیری درمی‌آید که همان نمونه‌های دیرینه است. آن وقت دنیایی روحانی که از پیش تصورش را نکرده بودیم، در نهان ما گسترش می‌یابد و مضامین روان‌شناختی خاص پدید می‌آید که با مفاهیم قبلی در تضاد است» (یونگ، ۱۳۷۸: ۱۰۵).

براساس نظریه یونگ، «رؤیا غیر از آنکه تداعی‌های اتفاقی و بی‌معنی است که معمولاً بدان اعتقاد دارند، یا سوای آنکه فقط در نتیجه احساسات جسمانی در طول خواب است چنانکه بسیاری از نویسندگان می‌پندارند، محصول خودبه‌خودی و معنی‌دار کنش روانی از یک تحلیل نظام‌مند است و مانند دیگر کارکردهای روانی حساس است» (همو، ۱۳۸۶: ۱۵).

بر اساس نظریات فروید و یونگ، رؤیا جلوه‌گاه حافظه ناخودآگاه شخصی و جمعی افراد است: «وقایعی وجود دارد که ما به‌طور ناخودآگاه به آنها توجه نکرده‌ایم. به عبارت دیگر، این وقایع به آستانه خودآگاهی ما نرسیده‌اند. آنها اتفاق افتاده‌اند، ولی ما آنها را در یک سطح نیمه‌هشیار بدون معرفت خودآگاهانه جذب کرده‌ایم. از این رویدادها می‌توانیم فقط در یک لحظه شهود یا در یک فرایند تفکر ژرف که به درک واقعیت این رویدادها رهنمون می‌شود، آگاه شویم؛ و گرچه ممکن است که ما در ابتدا اهمیت هیجانی و حیاتی آنها را نادیده گرفته باشیم، اما بعداً مانند نوعی پس‌اندیشه از ناخودآگاه سر برمی‌آورند» (همو، ۱۳۷۸: ۲۵).

تأکید فروید بر حافظه شخصی افراد است، اما یونگ از ناخودآگاه جمعی و مجال ظهور آن در رؤیایها بحث می‌کند: «ناخودآگاه با وادی اساطیری، اموات و وادی نیاکان ارتباط دارد» (یونگ، ۱۳۷۰: ۱۹۸). مطابق «نظریه ناخودآگاه جمعی» یونگ، با تغییری بزرگ در جامعه، رؤیایهای افراد نیز از شرایط جدید متأثر می‌شود. حال مضامین جدید راه‌یافته به رؤیایها، نظر خواب‌گزاران و معبران را به خود جلب می‌کند و رفته رفته این موضوعات و تعبیر آنها به رساله‌های تعبیر خواب راه می‌یابند. در نتیجه تغییرات اجتماعی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی جامعه به واسطه بازتاب در رؤیایها، در رساله‌های تعبیر خواب پدیدار می‌شوند.

پژوهش حاضر در پی بررسی و مقایسه تغییرات راه‌یافته در رساله‌های تعبیر خواب در دوره‌های تاریخی تیموری، صفوی و قاجار است. پرسش و مسئله اصلی این پژوهش، بررسی بازتاب تغییرات مذهبی جامعه ایرانی بر رؤیایها و رساله‌های تعبیر خواب است تا مشخص شود که رؤیایهای افراد جامعه ایرانی و به تبع آن رساله‌های تعبیر خواب چگونه از فرایند تغییر مذهب تأثیر پذیرفته‌اند. بر اساس فرضیه این پژوهش، چنان‌که مضامین مذهبی شیعی مجال برای بروز و ظهور در رساله‌های تعبیر خواب یافته‌اند، امکان پیگیری نشانه‌هایی از رؤیایهای مذهبی در رؤیایهای دو گروه نخبگان و مهم‌تر از آن عامه مردم فراهم می‌شود تا میزان تأثیر و تأثر کنش بینندگان خواب بر خواب‌گزاران مشخص شود.

نخستین اثر پژوهشی با موضوع رؤیا در جوامع اسلامی، به قلم «گوستاو فون گرونباوم» است (Von Grunebaum, ۱۹۶۶). آنه‌ماری شیمل نیز با رویکردی مشابه رویکرد گرونباوم، به موضوع رؤیایهای خلفای مسلمان پرداخته است (Schimmel, ۱۹۹۸). در سال‌های اخیر موضوع رؤیایهای تاریخی مورد توجه پژوهشگران ایرانی هم قرار گرفته و از این رهگذر آثاری در قالب مقاله و کتاب پدید آمده است. یوسف رحیم‌لو در مقاله «خواب دیدن در

سنت و سیاست صفویان»، رؤیاهای سیاسی و مذهبی مشایخ و شاهان صفوی را گردآوری کرده است (رحیم‌لو، ۱۳۷۴). موضوع کتاب *رؤیا و سیاست در عصر صفوی* نوشته نزهت احمدی نیز بررسی رؤیاهای نخبگان سیاسی دوره صفوی است (احمدی، ۱۳۸۸). تأکید مؤلفان این دو پژوهش بر کارکردهای رؤیاهای مشایخ و شاهان صفوی است و در این آثار به رساله‌های تعبیر خواب دوره صفوی که موضوع اصلی مقاله حاضر است، اشاره‌ای نشده است. کتاب *مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی* به قلم داریوش رحمانیان و زهرا حاتمی (۱۳۹۲)، علاوه بر آنکه یک تک‌نگاری با موضوع خواب و رؤیا در عصر ناصری است، *تصحیح رساله منامیه* از ابوالقاسم راز شیرازی نیز می‌باشد. تاکنون تنها در یک فصل از رساله دکتری با عنوان «رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری تا اواخر قرن ششم هجری» نوشته «مختار کمیلی» به‌طور مستقل به موضوع رساله‌های تعبیر خواب فارسی پرداخته شده است (کمیلی، ۱۳۸۲). در فصل ششم آن، رساله‌های تعبیر خواب منتور و منظوم تا آغاز دوره تیموری بررسی شده و اشاره‌ای به آثار دوره‌های بعدی یعنی تیموری، صفوی و قاجار نشده است.

پیشینه متون تعبیر خواب فارسی

متون رؤیا و خواب‌گزاری در زبان فارسی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: نخست کتاب‌هایی که در کنار موضوع اصلی، به ذکر خواب و رؤیای افراد و حتی تعبیر آن پرداخته‌اند. متون تاریخ‌نگاری، زندگینامه‌نگاری و غیره از این دست می‌باشند. دوم، متونی که موضوع آنها به صورت اختصاصی خواب‌گزاری یا تعبیر خواب است. این متون عناوینی چون تعبیر خواب، تعبیرنامه، خواب‌نامه و نام‌هایی از این دست دارند که موضوع پژوهش حاضر نیز به‌طور مشخص بررسی همین متون است.

کهن‌ترین متن تعبیر خواب که امروزه در دسترس است، کتابی بی‌نام با موضوع خواب‌گزاری است که ایرج افشار آن را در سال ۱۳۴۶ش تصحیح و چاپ کرده است. زمان تألیف این اثر احتمالاً قرن چهارم هجری است. نام اثر و مؤلف آن به علت افتادگی‌های آغاز و پایان نسخه خطی، مجهول است. با یک شاهد در متن می‌توان ادعا کرد که این اثر احتمالاً متنی است که خلیل اصفهانی آن را از سریانی به عربی ترجمه کرده است: «خلیل اصفهانی گوید مترجم این کتاب از سریانی به تازی که مهدی خلیفه بغداد خوابی دید...» (افشار، ۱۳۴۶: ۳۷). از دیگر متون قدیمی خواب‌گزاری، کتاب *تعبیر سلطانی* است (این کتاب با کتاب تعبیر

سلطانی قاضی ابرقوهی متفاوت است). اگر بنا بر شواهد، زمان تألیف این رساله دوره سنجر بن ملکشاه در نظر گرفته شود، بعد از رساله بی نام خواب‌گزاری که در بالا ذکر آن گذشت، این اثر قدیمی‌ترین متن فارسی موجود در موضوع خواب‌گزاری است. نسخه موجود از این رساله به سال ۸۳۹ق کتابت شده است (حافظیان، ۱۳۸۳: ۳۲).

رساله کامل‌التعبیر را ابوالفضل حیث بن ابراهیم بن محمد معروف به «حیث تفلیسی» در بار قلیچ ارسلان بن مسعود سلطان سلجوقی روم (۵۵۱-۵۸۸ق) و به نام او به رشته تحریر درآورده است (تفلیسی، ۱۳۹۴). از این کتاب نسخه‌های متعددی در ایران و کشورهای دیگر موجود است. در کتابخانه‌های ایران تعداد ۵۴ نسخه از این کتاب در دست است.

مؤلف رساله‌التحیر فی علم‌التعبیر به احتمال زیاد فخرالدین محمد بن عمر رازی است. فخر رازی متوفای ۶۰۶ق است و این کتاب در سده پنجم هجری نگاشته شده است (رازی، ۱۳۵۴).

رساله‌المعتبر فی علم‌التعبیر یا المنیر فی علم‌التعبیر را ابراهیم بن اسماعیل بکری (متوفای ۶۸۳ق) به نام شمس‌الدین غیاث‌الاسلام تألیف کرده است. تاریخ نگارش این رساله براساس انجام نسخه خطی، ۲۱ رمضان ۶۶۶ق است (دانش‌پژوه، ۱۳۸۴: ۱۹۸).

رساله‌های تعبیر خواب دوره تیموری، صفوی و قاجار

پژوهش پیش رو مبتنی بر بررسی رساله‌های تعبیر خواب دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار است. تاکنون رساله‌ای در این موضوع در دوره‌های مذکور تصحیح و چاپ نشده است و منابع اصلی پژوهش حاضر را نیز نسخه‌های خطی تشکیل می‌دهد. از میان حجم انبوه رساله‌های تعبیر خواب، سه رساله برای بررسی انتخاب شده‌اند: رساله‌تعبیر سلطانی نوشته قاضی ابرقوهی تألیف آغاز عصر تیموری؛ رساله‌تعبیرنامه منسوب به لاهیجی و در واقع بدون نام نویسنده و تألیف عصر صفوی؛ رساله‌نخبة‌الأمیا فی تعبیر الرؤیا نوشته ابوالقاسم معبر اصفهانی تألیف دوره قاجار.

بررسی فهرست نسخه‌های خطی فارسی نشان می‌دهد که با وجود تعداد بسیار زیاد نسخه‌های خطی با موضوع خواب‌نامه، بیشتر این نسخه‌ها کتابت‌هایی از چند اثر خواب‌گزاری معروف و شناخته شده‌اند و همزمان با هر یک از دوره‌های تاریخی این پژوهش، تنها یک رساله تعبیر خواب فارسی تألیف شده است. در ادامه، به بررسی ابعاد

گونگون این سه رساله پرداخته شده است.

تعبیر سلطانی ابرقوهی

اسماعیل بن نظام‌الملک ابرقوهی رساله تعبیر سلطانی را در سال ۷۶۳ق در دربار شاه‌شجاع مظفری و به نام او به رشته تحریر درآورده است. اثر دیگر ابرقوهی، کتابی در ترسل و نامه‌نگاری دیوانی به نام تحفه بهایی (ابرقوهی، نسخه خطی به شماره ۹۰۵۷) است که با استناد به این اثر، می‌توان نویسنده را در زمره دیوانیان دربار شاه‌شجاع در نظر گرفت.

کتاب تعبیر سلطانی شامل یک دیباچه، متن کتاب و انجام مؤلف است. نویسنده پس از دیباچه و پیش از آغاز متن، قواعد و ضوابط کلی خواب‌گزاری را در دو فصل و بیست نکته به اختصار بیان کرده است. فصل اول، درباره حقایق اصول و دقائق فروع خواب بر قاعده کتاب التحییر می‌باشد و در آن ده نکته است (ابرقوهی بیان می‌کند که مطالب این فصل بر قاعده التحییر فی علم التعبیر نوشته شده است). فصل دوم، در ادلّ نائم که اکثر خواب‌های او راست آید و در آن ده نکته است.

تعبیر سلطانی شامل دو بخش است. در بخش اول، پس از حمد خداوند و مدح شاه‌شجاع و وزیرش، به برخی خواب‌نامه‌های پیشین اشاره شده است. این بخش در بررسی سیر خواب‌نامه‌نویسی به زبان فارسی بسیار مفید است. ابرقوهی در این بخش، عناوین خواب‌نامه‌هایی چون تقسیم منسوب به امام جعفر صادق - علیه‌السلام - و دستور کرمانی را ضبط و نقدهای مختصری بر برخی از خواب‌نامه‌ها داشته است (کمیلی، ۱۳۹۰: ۸۲).

بخش دوم که متن کتاب است، به رمزشناسی و تعبیر مفاهیم و نمادهای رؤیا (صور دیده شده در خواب) اختصاص دارد و نمادها به ترتیب القیابی مرتب شده‌اند. رسم کتاب آن است که ذیل هر نمادی، کم‌وبیش تعابیری از خواب‌گزاران پیشین از جمله مشهورترین آنان - دانیال، ارطامیدورس، جاماسب، ابوبکر صدیق، ابن‌سیرین و امام جعفر صادق(ع) - نقل کرده و چاشنی‌وار یا به استشهاد، اشعار و امثال فارسی و عربی، قصص و حکایات تاریخی و افسانه‌ای و گاه ترجمه عربی آیاتی از تورات و انجیل را در لابه‌لای تعبیرها آورده است (کمیلی، ۱۳۹۰: ۸۳-۸۴).

از کتاب تعبیر سلطانی، در کتابخانه‌های ایران سیزده نسخه موجود است. در این پژوهش، نسخه شماره ۲۴۵۵ فهرست دانشگاه تهران، به عنوان نسخه اساس انتخاب شده است. دلیل

انتخاب این نسخه، قدمت آن است. اگر تشخیص فهرست نویس درست باشد، این نسخه در قرن هشتم هجری کتابت شده است. احتمالاً میزان دستبرد و تغییرها در این نسخه کمتر از نسخه‌های دیگر این رساله است. علاوه بر این نسخه، از سه نسخه موجود در دانشگاه تهران و دو نسخه مجلس نیز استفاده شده است.

تعبیر نامه منسوب به لاهیجی

از رساله‌های تعبیر خواب تألیف شده در عصر صفوی و کتابت شده در دوره قاجار، رساله‌ای با عنوان تعبیر خواب است. نویسنده این رساله در بیشتر فهرست‌های نسخه‌های خطی، محمدباقر مجلسی معرفی شده است؛ در حالی که آقا بزرگ تهرانی در کتاب *الذریعه*، نویسنده این رساله را محمدباقر بن محمدتقی لاهیجی معرفی کرده است (طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۰۷). شباهت اسامی مجلسی و لاهیجی سبب شده است تا در دوره قاجار این رساله بارها به نام محمدباقر مجلسی کتابت شود.

جست‌وجو در رساله‌های تعبیر خواب دوره صفوی نشان می‌دهد که این رساله نه تنها به قلم مجلسی نیست، بلکه رساله مذکور پیشتر و در سال ۹۳۴ق. تألیف شده است. این نسخه اخیر به شماره ۵۱۸۶، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. احتمالاً بعدها لاهیجی این رساله را که نام نویسنده آن مجهول بوده، به نام خود کتابت کرده است. یک بررسی نسخه‌شناسی مقایسه‌ای میان این دو رساله، نشان از کتاب‌سازی یا جعل آن در اواخر دوره صفوی دارد. محمدباقر بن محمدتقی لاهیجی که به زعم خود با افزودن دیباچه‌ای بر متن یک رساله از پیش موجود، سعی در انتشار آن به نام خود داشته، در این امر کامیاب نبوده و حدود دو سده این رساله به نام محمدباقر مجلسی کتابت و منتشر شده است (ن.ک: پیوست شماره ۱).

نخبة الأمیا فی تعبیر الرؤیا از ابوالقاسم معبر اصفهانی

این رساله متعلق به قرن سیزدهم هجری است. پس از یک دیباچه مذهبی، موضوعاتی که بیننده خواب در رؤیا دیده، براساس حروف الفبا تنظیم شده است. از این رساله ۷۶ برگه، تنها یک تک نسخه به شماره ۱۲۶۱۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است که مبنای پژوهش حاضر قرار گرفته است.

مفاهیم مذهبی در دیباچه رساله‌ها

دیباچه‌نویسی از سنت‌های نگارش کتاب است. طی سال‌های طولانی، بیشتر نویسندگان مسلمان و ایرانی در ابتدای آثار خود دیباچه‌ای که مزین به آیات، احادیث و اشعار بوده است، می‌نگاشته‌اند تا هم بر زیبایی اثر بیفزایند و قدرت ادبی خود را به رخ بکشند و هم سندی برای جاودانگی اثر بنگارند. هر دیباچه از سه قسمت اصلی تشکیل شده است: ۱. مقدمه مذهبی؛ ۲. اطلاعاتی درباره نویسنده؛ ۳. اطلاعاتی درباره اثر. مقایسه میان دیباچه سه رساله این پژوهش، بازگوکننده نشانه‌های شیعی راه‌یافته در این رساله‌هاست. آغاز هر سه دیباچه با مقدمه مذهبی است. در مقدمه تعبیر سلطانی ابرقوهی، پس از حمد و ثنای خداوند و پیامبر، از «صحابه اهل الکشف و الالهام» یاد شده است؛ در حالی که در رساله منسوب به لاهیجی که در دوره صفوی تألیف شده، ستایش صحابه جای خود را به «آله الطاهرين» داده است. این تغییر جزئی نشان از تغییرات مذهبی در جامعه دارد. تا پیش از عصر صفوی، در دیباچه کتاب‌ها پس از نام پیامبر ذکری از صحابه وی می‌رفته است، اما پس از رسمیت یافتن تشیع، نام صحابه که مورد احترام اهل تسنن می‌باشند، جای خود را به اسامی فرزندان و خانواده و آل پیامبر داده است. در رساله نخبه‌الأمیا نیز پس از پیامبر از «علی آلّه و خلفائه» یاد شده است که می‌توان آن را امتداد سنت صفوی و نتیجه تثبیت مذهب تشیع در جامعه ایرانی دانست (ن.ک: پیوست شماره ۲).

دیباچه‌ها تجلیگاه کنش خواب‌گزاران و معبران و مؤلفان رساله‌های تعبیر خواب می‌باشند. دیباچه‌ها در همه کتاب‌ها از جمله رساله‌های تعبیر خواب، نشان از اعتقاد مذهبی نویسنده دارند و چنانچه در متن رساله‌های تعبیر خواب به دنبال کنش بینندگان رؤیا هستیم، در دیباچه‌ها می‌توان تأثیر تغییرات مذهبی را بر مؤلفان رساله‌ها مطالعه و بررسی کرد.

مفاهیم مذهبی در متن رساله‌ها

مقایسه سه رساله بررسی شده در این پژوهش، نشان می‌دهد که تغییرات مذهب جامعه ایرانی در رساله‌های تعبیر خواب انعکاس داشته است. در دوره تیموری و اوایل دوره صفوی، بینندگان خواب مضامین مذهبی همچون صحابه پیامبر را در رؤیا می‌دیدند، اما در دوره قاجار و در رساله نخبه‌الأمیا شرح دیدن رؤیای حضرت امیرالمؤمنان بیان شده است: «اگر حضرت امیرالمؤمنین را در خواب بیند به منصب رسد و دشمن او زیاد می‌شود چنانچه دشمن

آن جناب زیاد بود».

ابرقوهی در رساله تعبیر سلطانی، بعد از ذکر تعبیر باریتعالی و ملائکه و پیامبران، در قالب ابیاتی نام اصحاب، خلفای راشدین و ائمه شیعیان را آورده است:

ور بخواب اندرون علی بیند	باسخا علم بر دلی بیند
و آنک بیند یکی از آل نبی	اثری یابد از کمال نبی
خاصه دو سبط نامدارش	که دو نور آمدند از انوارش
زین عبّاد را اگر بیند	با عباده بگوشه بنشیند

باید توجه داشت که نویسنده اسامی امامان شیعه را پس از نام اصحاب پیامبر و خلفای راشدین بیان کرده است که این امر دلیلی بر سنی‌مذهب بودن اوست. همچنین از این افراد نه به عنوان امامان شیعه، بلکه به این اعتبار که خاندان پیامبرند، ذکری به میان آورده است. در دوره تیموری با وجود غلبه مذهب تسنن، به دلیل گسترش و تمایل عمومی به عرفان و تصوف، برخی از امامان شیعه از جمله علی بن ابی طالب به عنوان قطب تصوف پذیرفته شده و مورد احترام جامعه بودند؛ به همین دلیل ذکر نام اهل بیت - علیهم‌السلام - پس از نام خلفای راشدین در نسخه تیموری رساله تعبیر سلطانی ابرقوهی، به معنای شیعه بودن کاتب یا مؤلف نیست (نمی‌دانیم این اسامی را ابرقوهی در ابتدای اثرش نگاشته یا بعدها کاتب نسخه خطی این قسمت را بر متن اصلی افزوده است؛ زیرا این اشعار تنها در یک نسخه از هشت نسخه موجود از رساله تعبیر سلطانی وجود دارد). این مثال، نشان دهنده بسامد رؤیای ائمه شیعه و تمایل مؤلف یا کاتب به ذکر تعبیر آن در رساله تعبیر خواب است.

بر اساس فرضیه این پژوهش، ایجاد تغییراتی در جامعه، ناخودآگاه جمعی جامعه را نیز دستخوش تحول می‌کند و این تحول در مضامین رؤیایها بروز پیدا می‌کند. رساله‌های تعبیر خواب به عنوان جلوه‌گاه کنش بینندگان خواب، بازتاب دهنده تغییر و تحولات در جامعه‌اند و چنان‌که پیشتر گفته شد، معبران و خواب‌گزاران برای تنظیم محتوای رساله‌های تعبیر خواب، به مضامین رؤیای افراد توجه می‌کرده‌اند.

تأثیر کنشگری بینندگان خواب بر مضامین رساله‌های تعبیر خواب

اثبات تأثیر کنش بینندگان خواب بر مؤلفان و متن رساله‌های تعبیر خواب، نیازمند بررسی فضای کلی رؤیایهای مذهبی در دوره‌های صفوی و قاجار است. امامان شیعه در رؤیایهای

نخبگان سیاسی دوره صفوی بسامد بالایی دارند. در بیشتر رؤیاهای مشایخ و شاهان صفوی، حضرت علی (ع) حضور پررنگ دارد (احمدی، ۱۳۸۸؛ رحیم‌لو، ۱۳۷۴). یکی از رؤیاهای اثرگذار شاه اسماعیل صفوی از این قرار است: اسماعیل در خواب امام علی (ع) را می‌بیند که به او می‌گوید: «ای فرزند، دغدغه به خاطر مرسان. روز جمعه می‌فرمایی که قزلباش تمام یراق‌پوش می‌آیند و در میان دو کس از رعیت قرار می‌گیرند و در وقت خطبه اگر رعیت حرکت کنند، ایشان را قزلباش گرفته، می‌کشند و به این تدبیر بفرما خطبه بخوانند» (شکری، ۱۳۵۰: ۶۴).

بسامد بالای امامان شیعه در رؤیاهای نخبگان سیاسی، در دوره قاجار نیز امتداد یافته است. رساله منامیه به قلم میرزا ابوالقاسم راز شیرازی، قطب سی و پنجم سلسله «ذهمیه»، شرح رؤیای شیخ زین‌العابدین مجتهد مازندرانی درباره ناصرالدین‌شاه است. شرح رؤیا از این قرار است که شیخ زین‌العابدین، ناصرالدین‌شاه را در رؤیا می‌بیند، در حالی که پیامبر شمشیری بر کمر او می‌بندد و امام زمان او را بر اسب سوار می‌کند (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۲: ۱۴).
گفتنی است این موارد شرح رؤیاهای شاهان یا رؤیاهای منتسب به آنان بوده است، اما کتاب *اعتراف‌نامه* شرح زندگی علی‌اکبر ارمنی، مسیحی‌مسلمان شده از اهالی محله جلفای اصفهان، در دوره شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی است. در واقع، این اثر زندگینامه خودنوشت علی‌اکبر (ابگر) است که در آن، تغییر مذهب و روند زندگی‌اش پس از این تحول بازگو شده است. در قسمت‌هایی از کتاب، علی‌اکبر سرگردانی خود را از اینکه شیعه باشد یا سنی، اظهار کرده است و هنگامی که فردی سنی‌مذهب به نام «مصطفی چاووش» او را به جرم رافضی بودن حبس می‌کند، در رؤیا می‌بیند: «چون شب شد در خواب دیدم که سه نفر سبزپوش در بیرون قلعه و جمعی کثیر در دور ایشان ایستاده و من را گفتند که امامان تو را می‌خواهند و من رفتم خود را در پای ایشان انداختم. گفتند مترس که پروردگار عالم و جد ما و ما همه کمک توایم و برخیز و برو مترس. و بعد از آن گفتند که بروید و این سگ کافر مصطفی چاووش را بیاورید، جمعی از نجفداران، مصطفی چاووش کافر را آوردند. دیدم که نفس او دراز شده و بر دهن او رسیده و چرک از دهنش می‌آمد. چون پیش آوردند، آن سه نفر فرمودند که ای کافر از این چه می‌خواهی؟ چرا مالش را گرفته‌ای؟ بپریدش در میان قلعه بیاندازید و آتش برو زنید. بردند و در قلعه انداختند و آتش زدند تا سوخته شد که از خواب بیدار شدم» (صفت گل، ۱۳۸۸: ۸۵). علی‌اکبر می‌گوید پس از دیدن این رؤیا، به کمک

ینی چری‌ها از دست مصطفی چاووش گریختیم. علی‌اکبر به گفته خود مدت‌ها درباره تشیع و تسنن می‌اندیشیده، اما نمی‌دانسته کدام یک از این دو مذهب بر حق است؛ و درست زمانی این رؤیا را می‌بیند که از سوی یک فرد سنی‌مذهب مورد تعدی قرار گرفته است؛ و امامان شیعه در حق او لطف می‌کنند.

چنان‌که ادعاهای این اثر درباره رؤیاهای علی‌اکبر قابل پذیرش باشد، با توجه به نظریه روان‌کاوی می‌توان ادعا کرد که ذهن علی‌اکبر تازه‌مسلمان در روز با مفاهیم اسلامی و مذهبی درگیر بوده و نتیجه آن دیدن رؤیاهایی از این دست بوده است. فرض دیگر این است که برخی مدعی دیدن چنین رؤیاهایی می‌شده‌اند تا با مقدس جلوه دادن خود در جامعه شیعی عصر صفوی، منفعتی عایدشان شود. اگرچه می‌توان پنداشت که بیان این رؤیاها از جانب راویان آنها تلاشی برای رسیدن به موقعیت و مشروعیت بوده است، با این حال این موارد همچنان مثال‌هایی در راستای اثبات فرضیه پژوهش حاضر می‌باشند. در جامعه مرسوم و پذیرفته شده بود که نخبگان سیاسی و عامه مردم، مدعی دیدن نشانه‌های مذهبی در خواب می‌شوند، مؤلفان رساله‌های تعبیر خواب نیز شرح و بیان تعبیر چنین نشانه‌هایی را در رساله‌ها ضروری می‌دانسته‌اند. براساس نظریه ناخودآگاه جمعی یونگ، مضامین مشترکی در رؤیاهای افراد یک دوره یا یک جامعه وجود دارد. این مضامین ممکن است برای مدت طولانی یکسان بمانند یا با تغییری عظیم در جامعه، مانند جنگ، تغییر مذهب و حاکمیت سیاسی دستخوش دگرگونی شوند. با تغییر مذهب در جامعه ایرانی عصر صفوی، حافظه تاریخی ایرانیان نیز به تدریج دستخوش تحول قرار گرفت و از این عصر به بعد مفاهیم مذهبی تشیع در رؤیاها و به موازات آن در خواب‌نامه‌های فارسی راه یافت.

رساله‌های تعبیر خواب در کنار آثار مورخانه و زندگینامه‌ای که بازگوکننده رؤیای عامه مردم می‌باشند، به عنوان یکی از منابع تاریخ فرهنگی و اجتماعی اهمیت بسیاری دارند. اگر آثار مورخانه به تاریخ سیاسی و نخبگانی پرداخته‌اند و از روایت تاریخ اقتصادی و اجتماعی عامه فرودست باز مانده‌اند، در مقابل، منابعی چون رساله‌های تعبیر خواب روایتگر شرایط اجتماعی و اعتقادی جامعه می‌باشند. رساله‌های تعبیر خواب از نفوذ نخبگان به دور نبوده‌اند و رساله‌هایی مانند تعبیر سلطانی ابرقوهی به دستور حاکم وقت به نگارش درآمده‌اند. با این حال می‌توان گفت این رساله‌ها شامل برخی اطلاعات فرهنگی و اجتماعی‌اند که در کمتر منبع تاریخی می‌توان سراغی از آن گرفت؛ زیرا زیست عامه مردم در رساله‌های

تعبیر خواب مجال بروز می‌یافته است. اگرچه تأکید منابع تاریخ‌نگارانه بر موضوعات سیاسی است، منابعی چون رساله‌های تعبیر خواب تجلیگاه فرهنگ و باورهای جامعه در طول تاریخ است.

نتیجه‌گیری

توجه به رؤیا و تلاش برای تعبیر آن، در تمدن‌های بشری جایگاه ویژه‌ای داشته است. مسلمانان به واسطه تأکید قرآن و روایات پیامبر درباره خواب و رؤیا و همچنین آشنا شدن با میراث ایرانی و عبری درباره رؤیا، توجه دوچندان به این موضوع داشتند. نتیجه این توجه و اهتمام، حضور معبران بزرگ در جامعه و تألیف رساله‌های متعدد تعبیر خواب بوده است. رساله‌های تعبیر خواب متعددی تصحیح و چاپ شده‌اند و امکان پژوهش درباره آنها فراهم است، اما رساله‌های تعبیر خواب سده‌های هشتم تا سیزدهم هجری که موضوع پژوهش حاضر است، تصحیح و منتشر نشده‌اند.

در این پژوهش، به بررسی سه رساله از دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار پرداخته شده است. بررسی فهرست‌های نسخه‌های خطی نشان می‌دهد که با وجود نسخه‌های گوناگون تعبیر خواب، بیشتر آنها کتابت‌هایی از رساله‌های متقدم‌تر می‌باشند. برای هر یک از دوره‌های تاریخی گفته شده، تنها یک رساله با کتابت‌های متعدد در دست است. این سه رساله عبارت‌اند از: *تعبیر سلطانی ابرقوهی* (قرن هشتم هجری)، *تعبیرنامه* منسوب به لاهیجی (قرن یازدهم هجری) و *رسالة نخبة الأمیا فی تعبیر الرؤیا* از ابوالقاسم معبر اصفهانی (قرن سیزدهم هجری). بررسی این سه رساله تعبیر خواب نشان می‌دهد که پس از تغییر مذهبی در جامعه ایران عصر صفوی و ورود مضامین شیعی به رؤیاها، به مرور این مضامین در رساله‌های تعبیر خواب نیز مطرح شدند و چهره مذهبی جامعه در رساله‌های تعبیر خواب تجلی یافت.

پیوست‌ها

شماره ۱

رسالة تعبير خواب منسوب به لاهیجی تهران: کتابخانه ملی، ۱۴۲۸۰	رسالة تعبير نامه منسوب به مجلسی تهران: کتابخانه ملی، ۱۵۹۵۷	رسالة التعبير تهران: دانشگاه تهران، ۵۱۸۶	
بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله الطاهرين.	بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين و السلام على خير خلقه محمد وآله الطاهرين.	الحمد لله رب العالمين و العاقبة للمتقين و لاعدوان الاعلى الظالمين و صلى الله على محمد خاتم النبيين و سيد المرسلين و آله الطيبين الطاهرين.	مقدمه مذهبی
اما بعد چنین می فرماید محمدباقر ابن محمدتقی	اما بعد چنین گوید اقل خلق الله محمدباقر ابن محمدتقی حشرهما الله مع الائمة الاطهار صلوات الله عليهم اجمعين.		معرفی نویسنده
که این چند کلمه ایست در بیان معرفت تعبير خواب که از احادیث و اخبار مستفاد میشود و مشمول بر مقدمه و پنجاه و پنج باب.	بدانکه چند کلمه از تعبير خواب بیان می شود از حدیث و اخبار در ضمن شصت باب امید است که مؤلف را بدعای خیر یاد و شاد فرمایند.	التعبير از عبارت محمد ابن سيرين که از کتاب امام جعفر ابن محمد الصادق و از کتاب دانیال بیغمبر و يوسف صديق عليهما السلام و از کتاب معبران قدیم جمع کرده و هرچه معبران را بکار آید درین کتاب جمع کرده است تا آسان باشد بر کسانی که رغبت کنند بدانستن این کتاب و چون این کتاب را بر خوانند ایشان را به کتاب معبران دیگر احتیاج نیفتد.	معرفی کتاب
اما مقدمه در بیان فصل سال. باب دوم در دانستن خوابها که به چند نوع	و فهرست بابهای مذکور است. باب اول در بیان فصل و سال و غیره. باب	و این کتاب مبتنی است بر پنجاه و نه باب؛ بدین تفضیل: باب اول در شناختن خوابی که معتبر است و	فهرست کتاب

<p>است. باب سوم در دیدن فرشتگان و کروبیان و پیغمبران و بهشت و دوزخ و غیره.</p>	<p>دوم در بیان دانستن خواب که به چند نوع است. باب سوم در بیان خواب دیدن فرشتگان و کروبیان و ملائک مقرب و بهشت و دوزخ و عرش و کرسی و غیره.</p>	<p>آنچه آنرا اضغاث احلام گویند و طریق سؤال کردن از معبر و تفاوت هر کس از طوائف امم و هنگام کشاندن خواب. باب ۲ اندر دانستن خواب که از چند نوع تعبیر کنند و در شناختن فصل‌های سال و اصناف مردم و تمیز خواب راست از دروغ. باب ۳ در دیدن خدای عزوجل و پیغمبران و فرشتگان و بهشت و دوزخ و عرش و کرسی و صراط و میزان قیامت و اغلال و سلاسل و غیره.</p>	
--	---	--	--

شماره ۲

نخبة الاميا في تعبیر الرؤيا از ابوالقاسم معبر اصفهانی.	خوابنامه لاهیجی	تعبیر سلطانی ابرقوهی	
<p>بسم الله الرحمن الرحيم حمد و سپاس مر خداوندی را روا و سزاست که انشاءالله شی بین الکاف و النون و خلق الانسان من حمأ مسنون مالک الملک بحق و واجب الوجود مطلق رفع اطباق السما بقدرته و غیر الملک بامرہ ان الله یخلق ما یشاء اذا قضی امرہ و لکم الله ربکم خالق کل شی لا اله الا هو فانی توفکون جل جلاله و تعالی شأنه کما یقولون و صلوات و زاکیات و سلام بلد نہایات علی النبی الامی العربی الهاشمی المکی المدنی للابطحی التهامی الذی علم الخلق و ارشد الخلق و علی آله و خلفائه فی بعده السالکین طریق ر شده و بعثه الله علی اعدائهم و</p>	<p>الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی خیر خلقه محمد و آله الطاهرین.</p>	<p>بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذی خصّ خواص الانام بمشرات الاحلام و الصلوة علی من ختم به الوحی فی البقضة و المنام و علی صحابه اهل الكشف و الالهام.</p>	<p>مقدمه مذهبی</p>

<p>فی نعیهم ابد الله یدین.</p> <p>و بعد چنین گوید: احقر خلق الله الهادی عم المراسم احقر عباد الله ابوالقاسم.</p>	<p>اقل خلق الله محمدباقر بن محمدتقی حشرهما الله مع الائمة الاطهار صلوات الله علیهم اجمعین.</p>	<p>بنده در گاه اسمعیل بن نظام الملک الابر قوهی بنهه الله عن قومه الغافلین و شارکه فی دعاء الصالحین.</p>	<p>معرفی نویسنده</p>
<p>و به تسطیر این اوراق پرداخته امیدوار از الطاف ناظرین، آن که چشم از عیوب آن پوشیده و به فاتحه یاد شاد نمایند. و او را فی تعبیر الرویا مسمی گردانیده و مشتمل است بر مقدمه و چند باب و خاتمه. و خاتمه و ابواب او را به طریق حروف تهجی مرتب نموده و به طریقی که از من حقیر سوال کرده و جواب شنیده‌اند و به طرز سوال و جواب ایراد نموده‌اند.</p>	<p>بدانکه چند کلمه از تعبیر خواب بیان می شود از حدیث و اخبار در ضمن شصت باب بیان می شود امید هست هر کس از این رساله مستفیض شود مؤلف و کاتب را به طلب مغفرت یاد و شاد فرماید فهرست بابهای مذکور اینست:</p> <p>باب اول در بیان دانستن فصل و سال و غیره.</p> <p>باب دوم در بیان دانستن خواب که به چند نوع است</p> <p>.....</p> <p>باب شصتم در بیان دیدن غواص قطران و غیره.</p>	<p>دو فصل و بیست نکته که نسبت به بیننده محتاج الیه است و نسبت به بیننده مدار الیه در مقدمه ایراد می رود که بعد از آن در مقصود شروع نموده آید ان شاء الله تعالی و منه توفیق.</p> <p>فصل اول در حقایق اصول و دقائق فروع خواب بر قاعده التخییر در آن ده نکته است</p> <p>.....</p> <p>فصل ثانی در اداب نائم و همچنین در آن ده نکته است</p> <p>.....</p>	<p>معرفی کتاب</p>

منابع و مأخذ

الف. کتابها

- احمدی، زهت (۱۳۸۸)، *رؤیا و سیاست در عصر صفوی*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- افشار، ایرج (به کوشش)، (۱۳۴۶)، *خوابگزاری*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- تفلیسی، ابوالفضل حبیب بن ابراهیم (۱۳۹۴)، *کامل‌التعبیر*، تصحیح مختار کمیلی، ج ۲، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- حافظیان بابلی، ابوالفضل (۱۳۸۳)، *نسخه پژوهی*، دفتر یکم، قم: مؤسسه اطلاع‌رسانی مرجع.
- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۸۴)، *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۳۵۴)، *التحیر فی علم‌التعبیر*، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- رحمانیان، داریوش و زهرا حاتمی (۱۳۹۲)، *مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی؛ مطالعه موردی: تصحیح انتقادی رساله منامیه*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- شکر، یدالله (به کوشش)، (۱۳۵۰)، *عالم آرای صفوی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- صفت گل، منصور (۱۳۸۸)، *اعتراف‌نامه یا روزنامه خاطرات ابگر (علی‌اکبر) ارمنی همراه با رساله شناخت*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- طهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، ج ۲۵، بیروت: دارالاضواء.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۶)، *رؤیاهای*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: انتشارات قطره.
- ..... (۱۳۷۸)، *انسان و سمبولهایش*، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ..... (۱۳۷۰)، *خاطرات، رؤیاهای*، اندیشه‌ها، ترجمه پروین فرامرزی، مشهد: آستان قدس رضوی.

ب. مقاله‌ها

- رحیم‌لو، یوسف (پاییز ۱۳۷۴)، «خواب دیدن در سنت و سیاست صفویان»، *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی*، ش ۱، صص ۷۹-۹۴.
- کمیلی، مختار (تابستان ۱۳۹۰)، «تعبیر سلطانی و فواید زبانی، ادبی و مردم شناختی آن»، *نامه فرهنگستان*، ش ۴۶، صص ۱۱۳-۱۳۰.

ج. نسخه‌های خطی

- ابرقوهی، اسماعیل بن نظام‌الملک، *تحفه بهایی*، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۹۰۵۷.
- .....، *تعبیر سلطانی*، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نسخه خطی به شماره ۲۴۵۵.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، *التحیر فی علم‌التعبیر*، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۷۵۸.
- لاهیجی، محمدباقر (منسوب به)، *تعبیرنامه*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، نسخه خطی به شماره ۱۵۹۵۷.

----- (منسوب به)، تعبیر خواب، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، نسخه خطی به شماره ۱۴۳۸۰.

- مجهول المؤلف، التعمیر، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نسخه خطی به شماره ۵۱۸۶.

- معبر اصفهانی، ابوالقاسم، نخبه الأمیا فی تعبیر الرؤیا، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۱۲۶۱۰.

د. پایان نامه‌ها

- کمیلی، مختار (۱۳۸۲)، «رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری»، پایان نامه مقطع دکتری، دانشگاه شیراز.

- Von Grunebaum, G. E (1966), The Cultural Function of the Dream as Illustrated by Classical Islam, University of California Press.
- Schimmel, Annemarie (1998), Die Traume des Kalifen: Traume und ihre Deutung in der Islamischen Kultur, C. H. Beck, Munichen.

